

Expeditie naar de Goudkust

Het journaal van Jan Dircksz Lam

over de Nederlandse aanval op Elmina,

1624-1626

Ingeleid en bezorgd door Henk den Heijer

WERKEN UITGEGEVEN
DOOR DE LINSCHOTEN-VEREENIGING
CV

Expeditie naar de Goudkust

Het journaal van Jan Dircksz Lam
over de Nederlandse aanval op Elmina, 1624-1626

INGELEID EN BEZORGD DOOR

HENK DEN HEIJER

ZUTPHEN
WALBURG PERS
2013

Afbeeldingen omslag voorzijde:

Het Portugese kasteel Elmina eind zestiende eeuw. Afbeelding uit G. Braun, F. Hogenberg en S. van den Neuvel, *Civitates orbis terrarum*, deel 1 (Antwerpen 1575). Universiteitsbibliotheek, Leiden.

Paskaart van de Goudkust omstreeks 1630. NA, Verzameling Buitenlandse Kaarten, Leupe (4 VEL), 743.

Afbeeldingen omslag achterzijde:

Afrikaanse soldaten op de Goudkust. Afbeelding uit P. de Marees, *Beschryvinge ende Historische verhael vant Gout koninckrijk van Gunea* (Amsterdam 1602). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Kaart van Afrika. Afbeelding uit J. Blaeu, *Atlas maior* (Amsterdam 1662). NA, Den Haag.

Fort Nassau op de Goudkust. Tekening van Hans Propheet. NA, Verzameling Buitenlandse Kaarten, Leupe (4 VEL), 782.

Commissie van Toezicht: drs. R. Baesjou (+), dr. V. Enthoven

© 2006, 2013 H. den Heijer, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Eerste druk 2006

Tweede herziene druk 2013

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Ontwerp stofomslag: Studio TINT, Den Haag

Ontwerp binnenwerk: Zetterij van Dam, Utrecht

ISBN 978.90.5730.919.9

NUR 688

WOORD VOORAF

Aan het eind van de zestiende eeuw had de strijd tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en het Spaanse Rijk zich in hoog tempo van het land naar de zee verplaatst. De Nederlandse oorlogsvloot was in deze periode echter nog niet in staat om serieuze aanvallen op Spaanse en Portugese bezittingen in het Atlantisch gebied te ondernemen. Admiraal Pieter van der Does had dat in 1599 in opdracht van de Staten-Generaal wel geprobeerd, maar in plaats van roem en rijkdom te oogsten, eindigde zijn tocht in een menselijk en financieel drama. Vooralsnog speelde de strijd zich af in Europa en in Azië, waar de Verenigde Oost-Indische Compagnie aanvallen deed op het Spaans-Portugese handelsnetwerk. Pas na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) openden de Nederlanders de aanval op de Spaanse en Portugese posities in het Atlantisch gebied. In de jaren 1624-1625 werden door de West-Indische Compagnie diverse doelen in het Caribisch gebied, Zuid-Amerika en West-Afrika aangevallen. Hoewel deze eerste grootscheepse aanval volledig mislukte, was hij wel bepalend voor de positie die Nederlanders daarna in het Atlantisch gebied zouden innemen. Zo werd door de aanval de basis gelegd voor de latere koloniën en de sterke Nederlandse handelspositie in het Atlantisch gebied. Bovendien was de aanval van groot belang voor het verloop van de strijd in Europa.

Het bronnenmateriaal over het 'groot desseyen', de naam van het ambitieuze plan voor de grootscheepse aanval, en de uitvoering daarvan is zeer schaars. Ooggetuigenverslagen zoals rapporten en journalen van mensen die aan de aanvallen hebben deelgenomen, zijn nauwelijks bewaard gebleven. Veel informatie daarover is slechts uit secundaire bronnen bekend. Alleen de aanval op Luanda in Angola door Piet Hein in het najaar van 1624 is goed gedocumenteerd; daarvan zijn twee rapporten overgeleverd die door respectievelijk de Linschoten-Vereeniging (1959) en het Historisch Genootschap (1962) in boekvorm zijn uitgegeven.

Het journaal van Jan Dircksz Lam, die in oktober 1625 de aanval op het Portugese kasteel Elmina in West-Afrika heeft geleid, is een ander schaars document dat ons inzicht verschaft in de voorbereidingen en de uitvoering van een onderdeel van het 'groot desseyen'. Zijn journaal bevat gedetailleerde informatie over de tocht naar West-Afrika, de problemen die zich onderweg hebben voorgedaan, de voorbereidingen van de aan-

val, interessante gegevens over contacten met Afrikanen op de kust van West-Afrika en ten slotte de aanval zelf waarbij 441 soldaten, matrozen en officieren zijn omgekomen. Het journaal wordt in de band waarin het zich bevindt voorafgegaan door de resoluties van de scheepsraad, die tijdens de expeditie geregeld bijeenkwam om wijzigingen in de te volgen route, aanvalsplannen en andere zaken te bespreken.

In de inleiding op het journaal en de resoluties van de scheepsraad wordt uitvoerig ingegaan op de ontwikkeling van Elmina als Portugees handels- en bestuurscentrum op de kust van West-Afrika. Vervolgens wordt beschreven hoe de Nederlanders het Atlantisch gebied zijn binnendrongen en hoe zij daar uiteindelijk op grote schaal Spaanse en Portugees doelen hebben aangevallen. Ten slotte zijn er in de paragraaf 'Officieren van de vloot' twee biografische schetsen opgenomen van Jan Dircksz Lam en Willem Cunningham die beiden een verslag van de expeditie naar Elmina hebben nagelaten. In de verantwoording komen enkele wetenswaardigheden van het manuscript aan bod, wordt de methode van transcriptie beschreven en wordt ingegaan op de beperkte aandacht die er in het verleden aan het stuk is besteed.

Hoewel het journaal in de band wordt voorafgegaan door de resoluties van de scheepsraad, is hier gekozen voor publicatie in omgekeerde volgorde. In het journaal wordt consequent aangegeven wanneer de scheepsraad bijeenkwam. De besluiten of resoluties die door de raad werden genomen, bevatten informatie over de expeditie die zich niet in het journaal bevindt en vormen zo een waardevolle aanvulling op het verslag van Jan Dircksz Lam.

Het publiceren van bronnen zonder hulp en expertise van anderen is een vrijwel onmogelijke opgave. Dat geldt ook voor dit deel van de Linschoten-Vereeniging. Graag wil ik de medewerkers van het Nationaal Archief in Den Haag bedanken voor hun hulp bij het bronnenonderzoek en de medewerkers van de Walburg Pers voor de technische realisering van het boek. Mijn speciale dank gaat uit naar René Baesjou en Victor Enthoven, die als de leden van de Commissie van Toezicht het boek in manuscriptvorm uitvoerig hebben becommentarieerd. René Baesjou heeft met zijn grote kennis van de geschiedenis van West-Afrika en het Nederlands bronnenmateriaal daarover waardevol commentaar geleverd en aanvullend materiaal aangedragen voor de Afrikaanse kant van het verhaal. Helaas heeft hij het verschijnen van dit boek niet meer mee mogen maken. Ik draag dit boek dan ook gaarne postuum aan René Baesjou op. Victor Enthoven, die vaker als mijn sparringpartner in Atlantische zaken optreedt, dank ik vooral voor zijn kritische opmerkingen over de militair-maritieme aspecten die in de inleiding worden beschreven.

Henk den Heijer

INHOUD

WOORD VOORAF	5
LIJST VAN AFBEELDINGEN	9
INLEIDING	11
Elmina	11
Ambitieuze aanvalsplannen	20
Het ‘groot dessey’n	30
Officieren van de vloot	39
De aanval op Elmina	49
Macht en onmacht in West-Afrika	59
VERANTWOORDING	79
HET JOURNAAL VAN JAN DIRCKSZ LAM, 1624-1626	83
RESOLUTIES VAN DE SCHEEPSRAAD	143
BIJLAGE	187
LIJST VAN AFKORTINGEN	193
LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR	195
REGISTER OP PERSOONS- EN SCHEEPSNAMEN	201
REGISTER OP GEOGRAFISCHE NAMEN	205

LIJST VAN AFBEELDINGEN

Het Portugese kasteel Elmina eind zestiende eeuw	15
Afrikaanse soldaten op de Goudkust	18
Aanval op Gran Canaria door Pieter van der Does in 1599	22
Eerste pagina van het octrooi van de WIC, 3 juni 1621	26
Titelpagina van Pieter de Marees' beschrijving van de Goudkust uit 1602	32
Verovering van Salvador door Jacob Willekens in mei 1624	34
Het in 1609 door Jan Dircksz Lam veroverde eiland Bacan	44
Pamflet over de mislukte aanval op Elmina, 1626	46
De aanval op Elmina in oktober 1625	52
Plundering van Annobon door Mahu en De Cordes in december 1598	58
De verovering van de zilvervloot door Piet Hein in september 1628	61
Het kasteel Elmina in 1640	65
Kaart van de expeditie van Jan Dircksz Lam	88
Paskaart van de Goudkust omstreeks 1630	105
Fragment uit het journaal van Jan Dircksz Lam, 25 oktober 1625	109
De koning van Cabo Lopo Gonsalves ontvangt Europeanen	126

Ankerplaatsen in de baai van São Vicente	147
Fort Nassau op de Goudkust	169
Resolutie van de scheepsraad, 31 mei 1626	184

INLEIDING

ELMINA

Volgens de historicus Ivor Wilks was Elmina¹, lang voordat Europese zeevaarders de Goudkust ontdekten, al een West-Afrikaanse handelsplaats van betekenis die werd bezocht door kooplieden uit het kustgebied en uit streken ver in het binnenland. Vanuit het noordelijk stroomgebied van de Niger zouden reeds in de veertiende eeuw Mande kooplieden naar het zuiden zijn getrokken om daar hun producten in achter de kust gelegen gebieden tegen goud te ruilen. Tijdens hun handelsreizen kwamen deze kooplieden in Elmina terecht, waar zij zeezout en gedroogde vis kochten.² Andere handelaren zouden uit het oostelijk van Elmina gelegen kustgebied afkomstig zijn. Zij kwamen uit het koninkrijk Benin en reisden met hun kano's via lagunes en over zee naar de handelsplaats. Deze kooplieden zouden in Elmina kralen, textiel en slaven tegen goud hebben geruild.³ Toen de Portugezen in de vijftiende eeuw als eerste Europeanen in Elmina arriveerden, moeten zij met deze Afrikaanse kooplieden in contact zijn gekomen.⁴

Het jaar waarin de Portugese handel op de Goudkust ontstond is onzeker. Volgens Duarte Pacheco Pereira, die diverse functies in Afrika en Azië heeft vervuld en een gedetailleerde beschrijving van West-Afrika heeft nagelaten, zouden de Portugese zeevaarders Pero Escobar en João de Santarém de Goudkust in januari 1471 hebben ontdekt, maar zijn beschrijving van deze gebeurtenis dateert van dertig jaar later.⁵ Bij gebrek aan tegenbewijs echter wordt aangenomen dat deze ontdekkingsreizigers in 1471 de basis hebben gelegd voor een intensieve handelsrelatie met enkele gebieden op deze kuststrook. Aanvankelijk werden handelscontacten aangeknoopt met de westelijk gelegen plaats Shama, maar al gauw verschoof het zwaartepunt van de handel richting Elmina. Gedurende de eerste tien jaar beperkten de Portugese contacten met Afrikanen zich voornamelijk tot de handel in goud en ivoor. In deze periode was nauwelijks sprake van Europese invloed op de Afrikaanse samenlevingen om van enige mate van acculturatie nog maar te zwijgen. Na aankomst van een Portugees schip beperkten de contacten zich tot het uitdelen van 'costumes' of geschenken, waarna de ruilhandel tussen Europeanen en

Afrikanen kon beginnen. De positie van de Portugezen op de Goudkust, die krachtens hun ontdekking het alleenrecht op de handel en scheepvaart op het gebied claimden, werd vanaf 1475 bedreigd door Castiliaanse zeevaarders. Mogelijk werden reeds voor het uitbreken van de oorlog tussen Castilië en Portugal (1475-1479) schepen vanuit Spaanse havens naar de Goudkust uitgereed, maar tijdens de oorlog gebeurde dat zeker. Castilië betwistte het door Portugal geclaimde handelsmonopolie op West-Afrika en rustte diverse expedities uit om de lucratieve goud- en ivoorhandel van de Portugezen op zijn minst af te tappen, maar liever nog over te nemen.⁶ Zo vertrok eind 1478 uit Sevilla een vloot van 35 koopvaarders onder leiding van Pedro de Covides richting Goudkust. De handelsmissie van De Covides verliep succesvol, maar zijn vloot werd op de terugreis door een Portugees marine-eskader onderschept en in Lisabon opgebracht en verbeurd verklaard.⁷ Uiteindelijk werd de strijd om de handel op West-Afrika in het voordeel van de Portugezen beslecht. De rivaliserende staten sloten in 1479 het verdrag van Alcáçoves, waarin Castilië de Canarische eilanden kreeg toegewezen en Portugal het alleenrecht op de vaart op Afrika ten zuiden van Cabo Bojador.⁸

De bouw van het kasteel

Kort na de sluiting van het verdrag besloot de koning van Portugal, João II, een expeditie onder leiding van de edelman Diogo de Azambuja naar West-Afrika te zenden. Ter aanmoediging liet paus Sixtus IV de deelnemers voor hun vertrek weten, dat zij die op de Goudkust kwamen te overlijden een volle aflaat zouden krijgen.⁹ De vloot, die op 12 december 1481 uit de haven van Lissabon vertrok, telde tien karvelen en twee kleine schepen met vijfhonderd soldaten, honderd ambachtslieden en een grote hoeveelheid bouw materiaal aan boord.¹⁰ De Azambuja had opdracht gekregen om ter bescherming van de Portugese handelsbelangen een versterking op de Goudkust te bouwen. Het conflict met Castilië had immers pijnlijk duidelijk gemaakt dat andere Europese staten een reële bedreiging vormden voor de Portugese handelsbelangen overzee. Voor de bouw van het kasteel koos Diogo de Azambuja een strategisch gelegen kaap aan de monding van de Benya.¹¹ De rivier was niet alleen een natuurlijke buffer tussen het vasteland en de kaap waarop het kasteel moest komen, maar tevens een geschikte haven voor niet al te grote schepen. Kustschepen konden er beschutting vinden voor stormen en vijandelijke aanvallen vanuit zee, en indien nodig op de oevers van de Benya worden gerepareerd.¹² Kortom een ideale plek voor een kasteel, dat zich naast het beschermen van de Portugese handelsbelangen tegen Europese nieuwkomers ook tot bestuurcentrum zou ontwikkelen van waaruit de handel in de Bocht van Guinee werd gecoördineerd.

De lokale machthebber Caramansa gaf de Portugezen toestemming om een kasteel op zijn grondgebied aan te leggen.¹³ Tijdens de bouw werden de hoofdlieden van de plaats aan de Benya voor hun goede wil met geschenken beloond. Volgens de Portugese kroniekschrijvers João de Barros en Rui de Pina werd het kasteel in de onwaarschijnlijk korte tijd van twintig dagen gebouwd. Plausibeler is dat de Portugezen in deze periode een eenvoudig verdedigingswerk hebben aangelegd, dat vervolgens in de loop der jaren tot een volwaardig kasteel is uitgegroeid.¹⁴ Van de stichting van het kasteel Elmina is in archieven nooit een contract gevonden. Ook in contemporaine en latere literatuur wordt geen melding gemaakt van een overeenkomst met vorsten of hoofdlieden van Elmina. Of er voor de bouw van het kasteel en het gebruik van de grond ooit een contract tussen de Portugezen en de inheemse hoofdlieden is gesloten, is dus zeer de vraag. Maar het is goed mogelijk dat de geschenken als zodanig hebben gediend, waarbij de Afrikaanse machthebbers na de ontvangst daarvan op symbolische wijze bepaalde rechten aan de Portugezen hebben verleend of overgedragen.¹⁵ Als die veronderstelling juist is, dan heeft het recht op het gebruik van de grond voor de bouw van het kasteel daar zeker toe behoord.

Stadstaat onder Portugese bescherming

De handel op de Goudkust viel na de stichting van het kasteel Elmina rechtstreeks onder de Kroon, die daarvoor het 'Casa de Guiné e Mina' had opgericht.¹⁶ Diogo de Azambuja keerde na een kort verblijf in Portugal terug naar West-Afrika, waar hij in opdracht van de genoemde organisatie ruim twee en een half jaar in Elmina verbleef om er de Portugese aanwezigheid op de Goudkust in administratieve, juridische en fiscale reglementen vast te leggen. Volgens Rui de Pina had De Azambuja tijdens zijn tweede verblijf ook belastingen ingevoerd.¹⁷ De reglementen, die jammer genoeg niet zijn overgeleverd, waren op Portugees recht gebaseerd en golden voor Portugezen en mensen van gemengde afkomst.¹⁸ Of Afrikanen ook onder de door De Azambuja opgestelde regels vielen is onbekend, maar niet erg waarschijnlijk.

In 1485 schonk de Portugese vorst João II zichzelf de titel 'Senhor' oftewel Heer van Guinea.¹⁹ Volgens kroniekschrijver João de Barros zou de vorst daarmee hebben willen aangeven dat hij krachtens de Portugese ontdekking alsmede de vestiging van het kasteel Elmina eigenaar was geworden van het tot dan 'vrije' gebied op de Goudkust. De Afrikanen hadden in de ogen van Europeanen geen duidelijk beschreven en afgebakende staten, zodat zij volgens de vorst geen land in eigendom konden hebben. De titel koning van de Goudkust zou João II bewust hebben vermeden, omdat de Portugese vorst zichzelf geen

macht toedichtte over de Afrikanen die het gebied bevolkten.²⁰ Daarmee nam hij een voor een Europese vorst eigenaardige positie in: enerzijds beschouwde hij zichzelf als eigenaar van grondgebied in West-Afrika, terwijl hij anderzijds zijn soevereine rechten over de inwoners ervan weigerde te aanvaarden.²¹ Maar in hoeverre kunnen wij João de Barros als geschiedschrijver serieus nemen? Hij schreef zijn visie op de eigendomsrechten van de Portugese koning neer in 1552, toen de staatkundige situatie op de Goudkust sterk afweek van die tijdens de bouw van het kasteel zeventig jaar eerder. In 1482 bestond de nederzetting waar de sterkte verrees namelijk uit twee door de rivier de Benya van elkaar gescheiden delen, waarvan het westelijk deel tot het koninkrijk Komen-da behoorde, terwijl het deel op de oostelijke oever onderdeel uitmaakte van de staat Fetu.²² Er was dus wel degelijk sprake van staten, zij het dat de grenzen van deze staten niet zo duidelijk waren afgebakend als in Europa. Met behulp van de Portugezen wisten de inwoners van Elmina in 1514 hun onafhankelijkheid te veroveren, waarna beide delen en de directe omgeving voortaan een staatkundige eenheid vormden die een unieke positie op de Goudkust innam.²³ Elmina kan vanaf dat moment beschouwd worden als een stadstaat van zeer beperkte omvang. Maar tegenover de verworven onafhankelijkheid ten opzichte van de buurstaten stond voortaan wel afhankelijkheid van de Portugezen, die met hun vuurwapens en kasteel de bevolking bescherming boden tegen bedreigingen en aanvallen van buitenaf. Deze afhankelijkheid moet de Portugezen meer invloed en rechten op het bestuur van de stad en de rechtspraak hebben gegeven. Omgekeerd konden de Portugezen op steun van de Elminezen rekenen als zij door Afrikaanse vijanden of Europese concurrenten werden aangevallen.

Pieter de Marees stelt in zijn befaamde beschrijving van de Goudkust uit 1602, dat de Portugezen reeds in 1482 een eeuwigdurend pachtverdrag met Caramansa en zijn hoofdlieden hadden gesloten, waarmee zij bepaalde soevereine rechten hadden verworven. Het is echter aanneemelijker dat zij deze rechten, waaronder het recht belasting op de visvangst te mogen heffen, pas na 1514 hebben verkregen.²⁴ Vanuit Elmina werden in de loop van de zestiende eeuw forten gesticht te Axim, Shama en Accra. Daarbij was telkens sprake van eenzelfde patroon: er werd een overeenkomst of verbond gesloten met de lokale machthebber voor vestiging in zijn gebied, en aan de Portugezen werden bepaalde rechten verleend waaronder belastingheffing op de visvangst. In ruil voor deze rechten ontvingen de vorst en zijn hoofdlieden een zogeheten 'costume' of periodieke toelage. De Portugezen meenden dat zij met het afsluiten van dergelijke overeenkomsten vrije vestiging en het alleenrecht op de handel hadden verworven.

Om de handelswegen naar de kust open te houden, was het tevens

Het Portugese kasteel Elmina eind zestiende eeuw. Afbeelding uit G. Braun, F. Hogenberg en S. van den Neuvel, *Civitates orbis terrarum*, deel 1 (Antwerpen 1575). Universiteitsbibliotheek, Leiden.

van belang goede relaties met staten in het binnenland te onderhouden. Vandaar dat de Portugezen met enige regelmaat geschenken en gezanten naar de inlandse vorstendommen zonden waarmee verdragen werden gesloten.²⁵ Dankzij de goede contacten met naburige staten en de uitbreiding van het aantal forten en factorijen wisten de Portugezen een sterke positie op de Goudkust op te bouwen, waardoor zij ruim een halve eeuw hun handelsmonopolie konden handhaven.

Nederlanders op de Goudkust

Omstreeks 1530 verschenen de eerste Engelse en Franse schepen voor de kust van West-Afrika die de macht van de Portugezen serieus ondermijnden.²⁶ Aanvankelijk bedreven de Europese mededingers alleen kaapvaart. De Fransen zouden in 1492 voor de eerste maal een Portugees karveel hebben gekaapt dat met een lading goud van Elmina naar Lissabon onderweg was. Tussen 1500 en 1531 werden naar schatting driehonderd Portugese koopvaarders uit Afrika door Franse kapers genomen. Vanaf circa 1530 echter begonnen Engelse en Franse koopvaarders ook zelf handel te drijven in het gebied tussen de Senegal en de Volta. Zo staat vast dat een Franse koopvaarder in september 1531 vanuit Guinea een lading malaguetta (peper), katoen, ivoor en huiden in Rouen aanbracht.²⁷ Daardoor werd het Portugese monopolie op de lucratieve handel in West-Afrikaanse producten langzaam maar zeker uitgehold. In het kielzog daarvan verzwakte de Portugese positie in de Bocht van Guinee. Opmerkelijk is dat er tot aan het eind van de zestiende eeuw geen Nederlandse schepen op West-Afrika voeren. De Nederlandse handel en scheepvaart bevonden zich in de zestiende eeuw weliswaar in een expansieve fase, maar die voltrok zich tot circa 1590 binnen Europa.

De eerste tocht van de Nederlanders naar West-Afrika hing nauw samen met een onfortuinlijke reis van de uit Medemblik afkomstige schipper Barent Ericksz. In 1590 was Ericksz met zijn schip op weg naar Brazilië, toen averij hem noopte het West-Afrikaanse eiland Príncipe aan te doen. Daar werd de schipper door Portugezen gevangen genomen en naar het nabijgelegen eiland São Tomé gevoerd. Tijdens zijn gevangenschap kwamen hem tal van bijzonderheden over de handel en scheepvaart op de Goudkust ter ore. Eenmaal terug in de Republiek, wist Ericksz enkele kooplieden uit Enkhuizen voor een tocht naar de Goudkust te interesseren. In 1593 vertrok hij met de *Maeght van Enckhuysen* naar de West-Afrikaanse kust. Na negen maanden keerde Ericksz terug met een rijke lading peper, ivoor en goud.²⁸ Het succes van de reis verspreidde zich als een lopend vuurtje in koopmanskringen en was het startsein voor een snel groeiende handel op West-Afrika. Uit de han-

delspapieren van de Delftse koopman Claes Adriaensz van Adrichem, een man van het eerste uur in de handel op Afrika, blijkt dat de nieuwe negotie een winstgevende zaak kon zijn.²⁹ De eerste tocht leverde hem een klein verlies op, maar het tweede schip dat Van Adrichem naar West-Afrika zond, maakte een netto winst van ruim veertig procent. Vandaar dat naast Van Adrichem al snel andere bekende namen in de vaart op West-Afrika opduiken. De Amsterdamse kooplieden Elias Trip en Laurens Bicker, de Leidse lakenhandelaar Daniël van der Meulen en de Zuid-Nederlandse immigranten Johan van der Veken, Balthasar de Moucheron en Jacques de Velaer waren slechts enkelen die kapitaal in de West-Afrikaanse handel investeerden.

In de handel op West-Afrika tekenden zich al snel twee organisatievormen af. Enerzijds waren er vanaf het begin partenrederijen in de vaart actief. De belangrijkste participanten van een rederij verhuurden hun schip, inclusief bewapening en bemanning, voor een van te voren overeengekomen huurprijs aan een of meerdere bevrachters die op West-Afrika wilden handelen. Anderzijds ontstonden er ook compagnieën met een al dan niet semi-permanent karakter.³⁰ In 1599 bijvoorbeeld besloten acht Amsterdamse partenrederijen in een compagnie op te gaan.³¹ Het doel van deze fusie was beperking van de onderlinge concurrentie. De onderneming had zichzelf ten doel gesteld om elke twee maanden twee schepen naar West-Afrika uit te redden. Kooplieden in andere steden volgden dit voorbeeld. In 1610 waren er Guinea-compagnieën actief in Amsterdam, Delft, Rotterdam en Middelburg.³²

Een van de belangrijkste investeerders in de Atlantische vaart was de in Zeeland woonachtige koopman Balthasar de Moucheron. Hij stond aan het hoofd van een grote handelsonderneming die aan het eind van de zestiende eeuw enkele factorijen in het Senegambia gebied bezat en schepen uitreedde naar West-Indië. De Moucheron probeerde zijn handelsactiviteiten in West-Afrika uit te breiden, maar stuitte daarbij op de militaire macht van de Portugezen. Om die macht te breken, besloot Balthasar het kasteel Elmina aan te vallen, toen nog steeds de belangrijkste en sterkste vesting van de Portugezen op de West-Afrikaanse kust. De aanval werd voorbereid door zijn neef Cornelis de Moucheron, die voor de handelsonderneming in het Senegambia gebied werkzaam was. In de zomer van 1596 werden twee goed bewapende schepen met een strijdmacht aan boord onder bevel van Karel Hulscher naar de Goudkust gezonden. Niet ver van Elmina werd de strijdmacht aan land gezet om vandaar een verrassingsaanval op het kasteel te ondernemen. Maar de troepen werden door de Afrikanen, die als gids de weg moesten wijzen, misleid en vielen in een hinderlaag. De meeste manschappen werden afgeslacht, maar Cornelis wist het vege lijf te redden.³³ Volgens Pieter de Marees lagen er voor de Nederlanders grote kansen op de

Afrikaanse soldaten op de Goudkust. Afbeelding uit P. de Marees, *Beschryvinge ende Historische verhael vant Gout koninckrijk van Gunea* (Amsterdam 1602). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Goudkust. 'Hadden de Neerlanders het kasteel d'Mina onder haer macht,' zo stelde hij, 'sy souden daer alsoo groote messieurs, iae meer autoriteyt int landt hebben dander oyt de Porteguesen haer leven lanck gehadt hebben'.³⁴ Maar na de mislukte aanval op het kasteel waren die kansen voorlopig verkeken.

Om de macht van de Portugezen in West-Afrika werkelijk aan te tasten, was steun van de overheid onontbeerlijk, althans in de tijd vóór de oprichting van de West-Indische Compagnie. Belastingvrijdom bijvoorbeeld zou partenreders en kleine compagnieën meer financiële armslag geven voor de aanschaf van het benodigde scheepsgeschut en manschappen voor aanvallen op Portugese forten en factorijen. Maar anders dan bij de voorcompagnieën in de handel op Azië waren de Staten-Generaal niet bereid om voor de vaart op West-Afrika vrijstelling van convooiën en licenten te verlenen.³⁵ De Hoogmogende Heren waren van mening dat er vanuit de Republiek der Verenigde Nederlanden zo frequent op de West-Afrika werd gevaren, dat daarin geen bijzonder risico school en de belanghebbenden in de vaart derhalve niet op steun hoefden te rekenen.³⁶ Die houding veranderde na de afkondiging van de wapenstilstand met Spanje in 1609. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) gold ook voor Portugal, dat sinds 1580 in een personele unie met Spanje was verenigd. Toen de oorlog tijdelijk was gestaakt, hadden de Portugezen de handen vrij om hun handelsbelangen op de Goudkust beter te beschermen. Om de Nederlanders van de kust te weren, stationeerden zij twee goed bewapende galeien in de West-Afrikaanse wateren en zonden versterkingen naar het kasteel Elmina. Zo kon het gebeuren dat in 1609, kort na de ondertekening van het wapenstilstandsverdrag, een schip van de Dordtse compagnie van Elias Trip in Portugese handen viel.³⁷ Een deel van de bemanning werd onthoofd en een deel gevangen genomen en naar Lissabon overgebracht. De overlevenden werden na enkele jaren gevangenschap vrijgelaten. Naast aanvallen op genoemde en andere Nederlandse koopvaarders, bedreigden de Portugezen ook het koninkrijk Sabu, de belangrijkste handelspartner van de Nederlanders op de Goudkust, dat kort na 1609 tweemaal werd aangevallen. De Portugese acties dreigden de handel van de Nederlandse kooplieden op West-Afrika te ruïneren. Om dat te voorkomen, zond een aantal belanghebbenden een bezwaarschrift naar de Staten-Generaal, waarin werd aangedrongen op maatregelen tegen Portugal.³⁸ De klagers beschouwden het Portugese optreden als strijdig met het wapenstilstandsverdrag, waarin was vastgelegd dat beide partijen vrij mochten handelen op gebieden waarin zich geen Portugese of Nederlandse vestigingen bevonden. Sabu was zo'n gebied.

De Staten-Generaal waren zich bewust van het grote economische belang van de vaart op West-Afrika. In 1607 werd geschat dat er sinds

1593 meer dan tweehonderd schepen uit de Republiek naar West-Afrika waren uitgereed.³⁹ Vanuit Hollandse en Zeeuwse havensteden werd jaarlijks ongeveer 500.000 gulden aan textiel, ijzerwaren en andere producten naar de West-Afrikaanse kusten geëxporteerd, terwijl naar schatting een miljoen gulden aan goud alsmede onbekende hoeveelheden ivoor, huiden en gom werd geïmporteerd.⁴⁰ Daarmee was de vaart op Afrika voor de Nederlandse economie van groot belang. Bovendien had de vorst van Sabu in 1611 twee gezanten naar de Republiek gezonden om bescherming tegen de Portugezen te vragen. Nu zelfs een inheemse vorst de Nederlanders om hulp had gevraagd, was ingrijpen volgens de Staten-Generaal meer dan gerechtvaardigd. In augustus 1611 besloten zij tot de uitreding van een oorlogsvloot naar de Goudkust en de bouw van een Nederlands fort in het koninkrijk Sabu.⁴¹ In december 1611 zond het admiraliteitscollege van Amsterdam, in opdracht van de Hoogmogende Heren, een eskader van vier schepen onder leiding van Jacob Adriaensz Clantius naar West-Afrika. Naast soldaten en ambachtslieden bevonden zich aan boord van de schepen ook enkele bestuurders, die tot taak hadden de organisatie en de rechtspraak in de nieuwe overzeese vestiging op te zetten.⁴² De onderneming werd een succes. In 1612 slaagden Clantius en zijn mannen erin een fort genaamd Nassau in het koninkrijk Sabu te stichten. Van daaruit werden de Nederlandse handelsbelangen op de Goudkust verdedigd. Het beheer van fort Nassau, inclusief het verzorgen van het aldaar gelegeerde garnizoen, werd voorlopig in opdracht van de Staten-Generaal door de admiraliteit van Amsterdam uitgevoerd. De daarmee gepaard gaande kosten werden op de belanghebbenden in de vaart op Guinea verhaald. Zij moesten vanaf 1612, naast de gebruikelijke convoeien en licenten, een half procent van het geïmporteerde goud ter dekking van de kosten aan de admiraliteit van Amsterdam afdragen.⁴³

AMBITIEUZE AANVALSPANNEN

Het begin van de Nederlandse vaart op West-Afrika mag dan door toeval zijn ontstaan, de snelle groei ervan aan het eind van de zestiende eeuw was allerminst een toevalligheid. Enerzijds was dat het gevolg van de stormachtige ontwikkeling van de handel en scheepvaart binnen Europa, waardoor een accumulatie van kennis en kapitaal ontstond die de buiten-Europese vaart mogelijk maakte. Anderzijds werden kooplieden uit de opstandige Noord-Nederlandse gewesten diverse malen door Spaanse embargo's getroffen die de handel en scheepvaart op Spaanse en Portugese havens verstoorden. Dit bemoeilijkte vanaf circa 1590 de aanvoer van producten uit Azië en het Atlantisch gebied die via de Ibe-